I

Спадковий нахил. Сенсорно-моторні функції й рухи. Уявлення й сприймання. Рідна мова

Життя — це рух, дія, і в самому організмові людськім закладено нахил до дії, до руху. Дитина встає, ходить, бігає, сідає, лягає, співає, кричить, і взагалі прагне, здебільшого несвідомо для самої себе, робити те, що роблять старші. Таким чином, дитина органічно принатурюється до оточення, вона докладає багато зусиль і власних спроб, а їх вимагають її внутрішні потреби, які є стимулом життя.

Нахил до діяльності, до придбання звичок передається від одного покоління до другого й стає вже інстинктом до пристосування. Це той комплекс спадкових переживань, на яких зростають расові прикмети й з'являються риси і звички, що властиві тому або іншому народові.

Ті риси, що придбано попередніми поколіннями, стають у нащадків спадковим нахилом. Нахил — це той внутрішній мотив до діяльності, що закладено в самім індивідуумі. Мати нахил до діяльності — це значить відчувати себе заздалегідь органічно принатуреним до того, що тебе оточує. Виходить, що нахил треба розуміти як первісне конституційне принатуріння, і воно повсякчасно напоготові, щоб прокинутись до дії. А коли вже воно прокинулося, то з часом стає звичкою, прикметою людини, виразною ознакою живої істоти. Звичка є здобутком од рухів та реакцій. Це той запас їх, що потім полегшує кожний новий рух у тім самім напрямі. У спадкових звичках, або нахилах, у минувшині народу — його будучина. «Звичка, — пише Гюйо, — це сталий зв'язок майбутнього з більш-менш аналогічним минулим».

Але звички — річ дочасна і можуть не виявитись зовсім, якщо нема для цього відповідних умов. А коли трапляється грунт цілком відповідний, то нові звички легко й непомітно набирають активних сил і дуже розвиваються у нащадків. Всякі відповідні умови викликають їх до життя, хоч нехай то будуть найменші враження, що збуджують інтелект, вони доводять до усвідомлення того, на що індівідуум іншої раси не реагуватиме зовсім.

Така відмінність у чутливості окремих організмів, цілих рас і націй примушує педагогічну психологію зупинятись на індивідуальних нахилах дітей і пристосовувати школу й методи навчання до дитячої психіки, бо на расових і національних нахилах ґрунтуються інтелектуальна воля, бажання, розумова й моральна діяльність окремої особи. Такий нахил до діяльності існує тільки на користь індивідууму. Він не дезорганізує його дій, а навпаки — суворо й послідовно додержує порядку, який дає дитині задоволення з того, що її бажання легко виконується. А все неважке, все те, що не потребує надмірного напруження духовних і фізичних сил, нам подобається. Воно викликає прихильність у нашім организмові, стає корисною звичкою, детермінуючою внутрішньою силою, почуттям, що керує нашим психічним складом, формою нашого пізнання.

* * *

Досить показати дитині кілька разів, якого порядку треба додержувати в тій або іншій роботі, і вона настільки потім звикне до такого порядку, що ніде й ніколи не схибить, а додержуватиме його; бо так легше, ніж щоразу все знову принатурюватись до нових засобів, рухів. Свідомо координовані рухи у найвідповідніших і певних звичках не затримують природжених нахилів, а спрямовують їх на певні шляхи, полегшують поступову роботу організмові, бо завчаються й переходять у розпорядок волі як розумовий імпульс. Інакше не може й бути: протилежне буде чужим самій природі, що має сталу тенденцію зберігати енергію, а не витрачати її без пуття. Діти люблять повторювати казки, байки й усякі, придбані дорослими, знання й рухи. Цим натуральним засобом вони зміцнюють свої здобутки.

Та людина, що звикла читати, писати або рахувати, робить це ліпше й швидше, ніж та, що мало звикла до цього. Відчуттями викликаються рухи — моторні (рухові) процеси; повторюючись, вони проторюють собі шлях до сенсорно-моторних центрів і доходять до уяви. Якщо є спадкові нахили до тих або інших рухів, то відчуття швидко доходить до уяви.

Всяке відчуття викликається сприйманням, а за відчуттям іде рух. Властиві нашому організмові сприймання збільшують енергію, схиляють до дій, поєднуються тісно з рухами, й фізична дія часто допомагає тому, щоб викликати уяву. Дехто, щоб пригадати забуте слово, тре собі чоло, насуплює брови, гризе нігті й т.ін., а діти — ті шепочуть, пригадуючи. Нервові люди надто часто вдаються до рухів, щоб концентрувати свої розумові сили. Кожний рух доходить до сенсорно-моторних центрів і розширюється на суміжні центри, а від них уже асоціативними шляхами переходить і на весь мозок. Виходить, що рухи кінцевих органів допомагають часом пригадати забуте слово.

Із словами у нас пов'язані здебільшого конкретні уявлення: кінь, корова, птах, заєць з'являються в конкретній формі. З ними ж поєднане й розуміння зросту, великості, масті, шерсті, возити, доїтись і тощо. Нема слова, яке не було б пов'язане з розумінням. Розуміння ж викликає уяву, а за нею йде рух — моторний процес у вимові слова. Всяке слово поєднане з рухом.

Моторні процеси мають велике значення в психічному житті людини. Але для перших уявлень потрібний сприятливий ґрунт, природна, інстинктивна чутливість індивідуума до сприймання. Коли є грунт, то відчуття досягає свідомості й переходить у «розряд». Рух — це кінцевий результат обопільно впливаючих спадкових і моторних нахилів і даного збудження*. А коли їх немає, то з'являється опір, і сенсорно-моторне збудження його не переможе, — від цього припинення й уявлень не буває. Це здебільшого трапляється тоді, коли матеріал не пов'язаний жодною асоціацією уявлень, коли дитині доводиться завчати те, що не відповідає її звичкам і чуже для її організму.

Психічне зростання і розумовий розвиток дитини, ми б сказали, є розвитком її рухів. Інстинктивно сприймає вона рухи, які бачить навкруги, копіює несвідомо те, що вражає її органи чуттів. З цього складається перше життя, в цім перші шляхи до розуму. Дитина задовольняє рухами внутрішню потребу в самостійному розвитку, як закладено в самім еволюційнім рухові природи. Дитина розбиває, ламає, рве на шматки свої забавки й знову складає, лазить, ходить, силкується вимовляти звуки й слова, що чує навкруги. Чує, як дорослі називають різними словами предмети, й силкується і собі точнісінько так називати їх. Вимовляючи різні звуки, дитина потроху призвичаює свій орган голосу до мови. Відчуття од звуків переходить в уявлення рухів мови, що, втілюючись, стають її *ідеєю — силою.*

***

У природі ніщо не створюється одразу, а все підлягає законові послідовності. Він особливо яскраво виявляється в мові й у тісно пов'язаній з нею думці. Закон послідовності, хоч і надто повільно, проте дуже тісно поєднує мову з уявленням того розуміння, яке людина надає кожному слову чи реченню. Спершу дитина вбирає своїми органами чуттів слова — ідеї, що мають конкретний грунт, вбирає їх фізіологічно, а тоді вже поєднує їх способом асоціацій та асиміляцій і утворює те складне розуміння, яке дорослі зазначають словами.

Слухове сприймання звука й слова збуджує й викликає рухи мови. Звуки рідної мови відповідають спадковим нахилам дитини, і в моз-

---

* Лай.

ковій корі збирається дедалі більше слідів від тих відчуттів, які вразили дитину, від тих слів, що вона сама промовила. Послідовно вироблюється центр голосовий (звукових образів і уявлень); утворюється центр мови, який асоціаційно поєднується з центрами інших відчуттів, і таким способом мова начебто органічно прилучається до всього психічного життя дитини.

Для того, щоб з'ясувати психофізіологічний процес утворення предметних уявлень, Лай наводить такий приклад:

Дитина, скажімо, бачить яблуко. Світлове проміння від яблука проходить в око й подразнює зоровий нерв, а він уже переносить це подразнення до зорового центра S у потиличній частині великого мозку і збуджує цілі рядки гангліозних клітин.

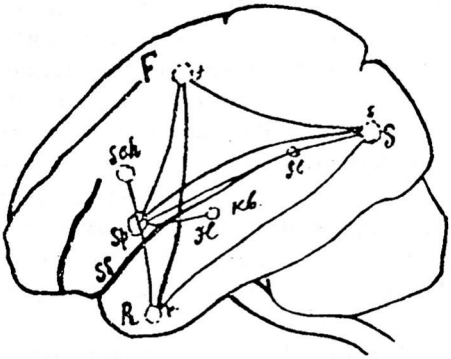

Це фізіологічний процес. Поруч відбувається відповідний психологічний процес: дитина бачить яблуко — це зорове сприймання яблука. Дитина потім бере яблуко в руки, мацає його, і в дотиковому центрі F утворюються дотикові сприймання та дотикові уявлення яблука. Далі дитина нюхає яблуко — і в нюховому центрі R з'являються нюхові сприймання й уявлення. Коли дитина впустить яблуко, і воно покотиться по долівці, утворюються слухові уявлення у слуховому центрі H. І нарешті дитина їсть яблуко; подразнення відповідних нервів передається, так думають, у gyrus hippocampi, на внутрішню поверхю великого мозку й утворюються смакові сприймання й уявлення. Всі ці уявлення, що сприймаються фізіологічно, потім поєднуються асоціативно й утворюють складну уяву, яку дорослі називають словом *яблуко.* Коли у свідомості дитини виникають предметні уявлення через те, що сенсорні центри мають зв'язок з

моторними центрами мови, то подразнення сенсорних іде спадковим шляхом до моторних і тут виникають моторні предметні уявлення.

Дитина спершу вбирає звуки мови і робить пов'язані з ними рухи несвідомо; це вона робить через вроджену збудливість відповідних збуджуваних центрів; потім з'являється і свідомий рух, коли дитина хоче промовити той або інший звук чи слово. Але цей останній процес складніший, ніж інстинктивна спроба дитячої розмови, і вимагає особливо сприятливих умов для свого розвитку. Зрозуміло, що такими умовами й буде переважно *матерня мова*.

Навіть тоді, коли дитина ще не говорить, коли, докладаючи багато зусиль, вона вимовляє тільки окремі звуки, слухання рідної мови допомагає складатись м'язовим рухам так, щоб потім легше було вимовляти цілі слова й речення. Пристосування м'язів голосового пристрою виникають далеко раніше, ніж свідоме уявлення самого слова. В цьому запобігливому пристосуванні м'язів і полягає певна легкість у сприйманні рідної мови і, навпаки, часом трудність при вивченні потім чужої мови. Дитина, звичайно, дуже нешвидко асоціює ті звуки або слова й фрази, що почує, з тими предметами, діями, у поєднанні з якими вживають їх дорослі. Їй потрібна для цього велика і тривала праця. І ці здобутки школа повинна шанувати, бо це високе культурне придбання дитини. Школа повинна ширити її знання просто й обережно, а не запаморочувати методами й системами поневолення, бо вони чужі дитячій природі й затримують нормальне поступове зростання духовних сил.

Розвиток мови відбувається разом із загальним розвитком дитячого організму, і мова є здобутком свідомих сприймань і уявлень. Опанувати як слід форму мови можна тільки при досить численних уявленнях, що придбані в дитинстві і пов'язані словами з конкретними образами розумінь. При амнезії (втрата пам'яті) перш за все одно за одним втрачаються слова, що виникають з абстрактних сприймань; останніми зникають з обсягу свідомості речові слова. Дитина живе тим, що вбирають органи чуттів, і тому те, що бачить і чує людина в дитинстві, найглибше западає у свідомість і найдовше зостається в пам'яті.

Нелегко дістається дитині мова. Коли ми пильно придивимося до того, яким способом дитина навчається розмовляти, коли прослідкуємо її працю над першими сприйманнями, то побачимо, якою впертою й тяжкою роботою, яким напруженням фізичних і духовних сил маленькій людині доводиться доходити до розуміння мови.

У сприйманні рідної мови нам стає в пригоді природний і спадковий нахил до рідної мови, що придбано звичками цілого ряду по-

колінь. «Словесні уявленняи, — каже Лай, — як спадщина передаються од покоління до покоління і повинні бути прийняті й усвідомлені як готові форми, згідно з загальноприйнятим вживанням».

В загальнім розвитку дитини лежить і розвиток її мови. Мова втілюється з першими уявленнями дитини, і природа так тісно єднає їх, що нормально розвинену дитину ми не можемо уявити без рідної матерньої мови. Дитяче белькотання — це низка живих, конкретних образів, що з'явились і втілились, тільки проходячи через асоціації і асиміляції та структури сенсорно-моторних центрів; втілившись, вони таким чином стали його природним непорушним надбанням.

Одберіть у дитини рідну мову, і ви зробите її духовною калікою, духовно глухою і сліпою. Ви одберете в неї образи, якими вона жила й думала. Дослухайтесь тільки, скільки балакає дитина. Щебече вона з ранку до вечора, цілими днями, ніби слуховими та звуковими уявленнями вона думає, ніби жодна думка не проходить без голосових рухів. У рухах її розвиток. Квола фізично, дитина й розумово розвивається також погано.

Всім сказаним ми хотіли показати, що матерня, рідна мова природно пов'язана з нашими першими дитячими сприйманнями, рухами й уявленнями, що матерня мова лежить у минулому дитини, в її інстинктивно-спадкових і принатурюючих рухах, що фізично-психічний закон всякого здобутку полягає у нашій природі відчуттів і тих рухів, які з них виникають, що здатність до сприймання залежить від попередніх спадкових звичок і впливу сприяючого ґрунту оточення. Цим всім із самого початку дитина живе й думає. Це факт величезної ваги, і його мусимо брати за вихідну основу педагогічних і дидактичних способів та методів навчання рідною мовою по школах.

II

Національне виховання

Рідна мова — це народний скарб; у нім зібрано й сховано найцінніше, найкраще, найдорожче, — все, що підносить людину до найвищих ступенів культурного рівня, все, на чім будується її поступове, моральне, духовне й культурне життя, — його минуле й його майбутнє. Мова — то праця народного духу, його жива діяльність. І через те вона стає яскравим виразом індивідуальності окремої людини і цілої народності. Ще Гете зауважив цю прикмету мови і, ґрунтуючи на ній

свої спостереження, написав характеристики найголовніших європейських націй.

Мова цілого народу, що має свою літературу, готові форми думки, пов'язані з минулим психічним розвитком нації, надає особливості вдачі й розуму народу. Впливаючи ж на розумову творчість, вона прокладає йому шлях, яким треба йти, щоб удосконалити всі свої сили. «Поділ роду людського на племена й народи, — каже Гумбольдт, — і походження різних мов і говірок, ці явища тісно пов'язані між собою; вони залежать од вищого явища — од відродження духовної сили людства». Мова — це власність людського духу; через те ж, що той дух людства тільки переінакшено під впливом природи й місцевості, він і визначає зрештою і національний характер, цю основу явищ у житті народу і в усьому, що становить силу й гідність нації і переходить у спадщину від одного покоління до другого.

Діяльність нації нерозривно пов'язана з мовою, в цім її суть, а через це цінність мови визначається здатністю її давати певний напрямок всій творчій діяльности людини й нації. Мові властиве все, що має в собі дух нації. У нації нема нічого, ні дрібного, ні великого, що залишилось би чужим для її мови. Але мова не обмежується сприйманням впливів; вона, незважаючи на надзвичайну різноманітність можливих розумових напрямків, іде за одним певним, а власною, внутрішньою діяльністю змінює всякий вплив на нього. Таким чином, мова є продуктом розумової діяльності, і по ній ліпше можна пізнати націю, ніж по її звичаях і вчинках[1]. Народна мова приймає й зберігає ті прикмети, що становлять особливість нації і відрізняють її від інших.

Для нас зрозуміло, що доки існують нації й народи з їх індивідуальними відмінностями, з їх різними інтересами, доти питання про національне виховання, про національну школу не буде химерою, а реальним, повним глибокого значення, повним життєвого змісту розумінням. Під національним вихованням ми розуміємо не шовіністичне, не приправлене «дутим» патріотизмом, а виховання в дусі нації, в дусі мови, в її переказах, віруваннях, її звичаях, її історії, її культурі, національній творчості, тому, про що писали й казали найліпші представники нації, всього, що народ або нація пережили, бачили, чули, виробили, що придбали найцікавішого, найкориснішого в своїм розвитку. Таким чином, мета виховання молодого покоління нації, що ступила на шлях відродження, збігається з метою життя в природному нормальному розвиткові нації.

---

[1] В.Гумбольдт.

В національнім вихованні сила й здоров'я нації, її матеріальний добробут, її поступова культура, її духовна міць. Все ж це розвивається тільки таким вихованням; тільки воно одно не шкодить зростанню й розвиткові індивідуальних гідностей вдачі нації. Бо національне виховання має таке відношення до нації, як індивідуальне виховання до окремої людини; воно ґрунтується на вивченні всіх відмінностей національного духу і вдачі. Крім цього, мусимо додати, що національне виховання виникає з інстинкту самоохорони, який у широкім розумінні дбає про фізичне, моральне й матеріальне здоров'я нації. Національне виховання — життєва потреба нації й повинне мати за собою право й закон.

В своїм нарисові ми висловили загальні думки, але не торкались розробки в деталях кожного питання, тому не зупинятимемось і на докладній схемі національного виховання, на розгляді ґрунтовних психологічних елементів національного інтелекту, вдачі й почуття, а тільки зупинимось на деяких речах, на які слід звернути увагу при вихованні. Особливо важливими для нації можуть бути: розвинений смак до національної творчості в мистецтві та рідній літературі, глибоке знання науки, національної й загальної індустрії, широке ознайомлення з психологічними особливостями національного типу, національного побуту, розвинені спостереження над близьким життям, національна свідомість, на скільки це не заважає здоровому націоналізмові. Найбільш, звичайно, треба зупинитись на мові та на рідній словесності. Ознайомлення з нею повинно починатись ще до школи через знайомство з народними казками, приказками, прислів'ями, а в школі — з творами найкращих рідних письменників. Мова — душа нації, вираження її вдачі. Рідна словесність — це скарбниця знань про рідний народ, про його мрії й ідеали, змагання, його світогляд, про найщиріші думки, найліпші почуття, бажання. Одно слово, з народним побутом треба пов'язати виховання дитини цього народу. Ніякі виховні заходи й методи не досягнуть мети, коли не ґрунтуватимуться на близьких дитині побутових національних умовах. Життя сильніше, могутніше від усякої штучної, далекої від природи педагогіки. Неправдиве виховання тільки знищує творчі сили нації, сковує її ініціативу, принижує до *«культурного убозтва», «збіднення запасів нервової і психічної сили*[1].

Для національного самовизначення, для успіху в майбутніх культурних придбаннях нації, для суперництва потрібні фізично здорові покоління, що можуть вирости тільки на ґрунті нормальних життєвих умов та здорового національного виховання. За браком змагань

[1] Проф. Овсянико-Куликовский.

до поліпшення становища через національне відродження й виховання, настає загальна одсталість нації, що дуже погано відбивається на молоді, доводить до процесу виродження. Щоб мати здорову молодь, треба оздоровити оточення й поставити на нові національні підвалини виховання й навчання дітей. А інакше ми своєю байдужістю до дитини, цебто до свого майбутнього, багатомилійонну націю прирікаємо на духовне безсилля й безвілля; ми не розвиваємо її хисту, а ще в корені підрізуємо його та закопуємо в землю.

Треба створити таке становище у нашому суспільному житті, де було б можливо вільно й легко розвиватись індивідуальним здібностям дитини, де б нація, розвиваючись у своїй культурній поступовій творчості, могла б принести *своє власне* на вівтар загальнолюдської культури. «Національна честь і гордість у найвищому значенні цих слів має найбільше задоволення од всесвітнього визнання за нацією тих чи інших заслуг у духовній творчості, в науці, літературі й мистецтві, й у практичнім будівництві суспільно-соціального життя, що наближає до всесвітнього ідеалу»[1].

Досягти цієї мети можна тільки шляхом *національного* виховання.

III

Національна мова в школах. Національна українська школа

Коли ми бажаємо, щоб наші нащадки мали ліпші умови життя, ми повинні домагатись національного виховання наших дітей, дітей рідного нам народу.

Ґрунтом такого виховання мусить бути, з одного боку, сім'я, а з другого — школа. Спробуємо зупинитися на вихованні й навчанні в школі.

Ми вже звертали увагу читача на те, що рідна мова не є тільки простим складанням звуків, а з кожним словом втілюються значення і уявлення його. Голосова форма зливається із значенням так тісно і нерозривно, що значення не можна відірвати од слова. І все те, що дитина придбала змалку з мовою, втілилось у неї разом з комплексами відчуттів, уявлень, сприймань, розумінь і міркувань. З усим цим вона потрапляє в школу як із своїм духовним обличчям, що утворилося на ґрунті рідної мови. Те, що дала дитині її нація, що вона дістала в спадщину

[1] Роков. «Вест. Воспит.», 1908

від неї з усіма особливостями її, що ввійшло в її єство з мовою і керує її думками і вчинками, те все несе вона в школу: і справжній школі зостається об'єднати та розвинути всі її духовні й природні сили.

Перш за все школа повинна звернути увагу на розвиток мови. З розвитком мови розвивається й розум, і душа дитини. Бо в денаціональних школах, замість розвитку рідної мови, ми бачимо перекручування національної психіки дитини, з якою вона принесла свої спостереження й відповідні уявлення. В такій школі дають нові слова, нові їх значення і втілюють з ними нові уявлення, перетворюють заново її думки. Зрозумілі, пов'язані з її фізичним і психічним життям уявлення, силоміць заміняють штучними поверховими, бо проти волі наповнюють незрозумілими словами знання; а не маючи міцного, відповідного ґрунту, ці знання все одно зникнуть.

Щоб насадити тут нове, чуже її організмові, треба викорінити спершу набуте природою дитини, цебто перекрутити всі розуміння, перемішати одні з другими, наробити такої мішанини у психіці дитини, якої не здолати і дорослому, не те що дитині.

«Що ж робить школа (денаціональна, звичайно), коли відкидає народну мову і натомість учить чужою?» — запитує Грінченко й відповідає: «Вона примушує народну думку зробити величезне зусилля: зійти з тих всіх численних шляхів, якими вона ходила з стародавніх часів, і піти новими, не менш численними, напрямками, часто протилежними тим, якими вона йшла до цього часу. Безперечно, що на таких підвалинах народна думка не тільки не може розвиватись, вона взагалі не в силі діяти хоч трохи продуктивно: вона може тільки плутатись у лабіринті суперечок або мимоволі йти за указкою».

Школа повинна не руйнувати творчі сили нації, а на добро громадянству й державі розвивати їх, не псувати ініціативу та самодіяльність, а покластись на національну психологію і старанно культивувати сталі риси нації як найліпший скарб народу. Доброю школою ми визнаємо тільки ту, що не йде супроти дитячої природи і стежить не за зовнішніми цілями, а внутрішніми: за національною цілісністю народу через навчання рідною мовою. Рідна мова у школі так само потрібна для освіти дитини, як чисте повітря й світло для нормального розвитку організму.

У нас на Україні збільшується кількість шкіл, де лунає чужа мова, де здобуваються знання нерідною українською мовою. Зростає кількість шкіл, та не зростає народна освіта. Дитина виходить з школи освіченою не більше того, якою вона ввійшла до неї. Ніде так гостро не відчувається «рецидив безграмотності», як по наших українських селах. Дитина вже за рік після того, як скінчила школу й дістала «сві-

доцтво», робиться цілком безграмотною й ледве-ледве, з великим зусиллям, з багатьма помилками, підписує власне ім'я й прізвище.

Од сучасної школи ми, як і Ушинський ще 47 літ тому, не ждемо нічого доброго для наших дітей, бо до неї приходить дитина з дому «як з раю в пекло, а з неї біжить додому, як з темного пекла, де все темне, чуже й незрозуміле... Таке враження повинна справити школа на українську дитину незрозумілою для неї мовою. Дитина, не чувши дома жодного російського слова, починає в школі з першого ж дня ламати язика на російський лад; ще нехай би на чисто російський, а то на той гидкий жаргон, що витворився у малоосвіченого українця, який пнеться балакати «по-панському». Така школа з першого дня, і дуже гостро, нагадує дитині, що вона не дома, й, без сумніву, лякатиме її. Коли школа не вкоріниться в народне життя й не дасть корисних наслідків, то нема чого й дивуватись. Інакше й бути не може. Така школа не варта народу: що значить вона з своєю сотнею негаразд вивчених слів у порівнянні з тою безмірно-глибокою, живою й повною мовою, яку виробив і вистраждав собі народ упродовж тисячоліття; така школа безсильна, бо не ґрунтує дитячого розвитку на народній мові і на народних почуттях, що відбились в ній; зрештою, така школа шкідлива: дитина входить у неї із сфери зовсім чужої, а, побувши в ній, і повертається з неї в чужу сферу. Незабаром вона забуває кілька десятків російських слів, що вивчила в школі, а разом з тим забуває й ті розуміння, що були з ними пов'язані. Народна мова й народне життя знову опанують її душу й зведуть нанівець всякий вплив школи, як щось зовсім для неї чуже. Таку школу, мачуху наших дітей, маємо тепер на Вкраїні. Але ми віримо в життєву, творчу силу нашого народу, і ніщо не зможе викреслити український народ із світової сім'ї народів, ми віримо, що ліпше майбутнє ще жде наш народ і що він ляже тягарем недужого брата на інші народи.

Тому наше завдання — дбати про те, щоб на Вкраїні, в школі й поза школою, наука викладалася рідною, українською мовою.

Рідна мова — наша суть.

Національна українська школа — початок і кінець нашої праці!..

Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики. Збірник психовпедагогічних статей. Кн. 1. — К.: Друкарня Першої Київської Артілі Друкарської справи, 1913. — С. 118—130.